

نگاهی به اصطلاح نامه ها

محمد فرح زاد

اصطلاحنامه فرهنگی

فارسی (اصفا)

ویرایش یکم

سازمان مدارک فرهنگی

انقلاب اسلامی

۱۳۷۴

شورای علمی اصطلاحنامه. اصطلاحنامه فرهنگی فارسی (اصفا). ویرایش یکم (تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴)، سی و هشت + ۶۳۸ ص.

اصطلاح نامه که به انگلیسی «Thesaurus» نامیده می شود، کتابی است حاوی لغات و تعبیرات مترادف و متقارب المعنی که به صورتی منطقی و معقول، طبقه بندی و تنظیم شده است تا مراجعه کننده بتواند به کمک آن، لغت یا لغات مناسب برای بیان مفاهیم مورد نظر خود را بیابد. (۱)

برابر نهادهای دیگری نیز برای واژه اصطلاحنامه در متون

کتابداری و اطلاع رسانی و دیگر منابع، پیشنهاد شده است. مانند کنز الاصلاح، گنج واژه، مجموعه اصطلاحات، واژگان نامه. بتازگی نیز در «فرهنگ علوم انسانی» اثر داریوش آشوری، برای این واژه عبارت «گنج واژه» پیشنهاد شده است. (۲)

از دیدگاه زبان شناسی، این مرجع به ما کمک می کند تا از میان مجموعه مترادفات یک لغت یا عبارت، آئی را انتخاب کنیم که فکر ما را واضحتر و دقیقتر و رساتر بیان کند.

بنیادگذار اصطلاحنامه، پزشکی است از مردم انگلستان به نام «پیتر مارک راجت»^۱ که دانشمند و اهل قلم هم بود و مدتها دبیری انجمن سلطنتی انگلستان را بر عهده داشت. وی از اوایل قرن نوزدهم به فکر ابداع طبقه بندی مفاهیم و جمع آوری لغات مربوط به هر مقوله افتاد. مواد اثر او بتدریج طی نیم قرن فراهم شد و او سرانجام، در سال ۱۸۵۲ کتاب خود را با عنوان «گنجینه لغات و عبارات انگلیسی»^۲ منتشر کرد. این کار بدیع، چنان مورد توجه اهل علم و ادب قرار گرفت که در زمان حیات خود مصنف چند بار تجدید چاپ شد. (۳)

در آغاز سده بیستم با پیشرفت علم اطلاع رسانی این اصطلاح به این شاخه از دانش راه یافت و با معنا و کاربرد کاملاً تازه ای مورد استفاده قرار گرفت. مواد علم اطلاع رسانی از اصطلاحنامه، مجموعه ای مشتمل بر واژه ها و اصطلاحات و حتی اطلاعاتی درباره حوزه خاصی از معرفت بشر است، یا مجموعه اصطلاحات نظام یافته ای است که بین آنها روابط خاصی - که بدان اشاره خواهد شد - برقرار شده باشد.

در واقع اصطلاحنامه هر رشته، مجموعه اصطلاحاتی است که بین آنها روابط معنایی^۳، رده ای^۴، یا سلسله مراتبی^۵ برقرار

1. Peter Mark Roget.
2. Thesaurus of the English words and phrases.
3. Semantic Relations.
4. Classified Relations.
5. Hierarchical Relations.

شده و توانایی آن را دارد که موضوع آن رشته را با تمام جنبه های اصلی، فرعی و وابسته در هیأتی نظام یافته و به قصد ذخیره و بازیابی اطلاعات و مدارك و مقاصد جنبی دیگر، عرضه کند. (۴)

پس در کتابداری و اطلاع رسانی، اصطلاحنامه یکی از ابزارهای کنترل کتابشناختی است که به یاری آن در نظامهای نمایه سازی پس همار می توان مدارك و اسناد را مرتب و طبقه بندی کرد. در حقیقت این اثر بر ساخته از یک نوع زبان ساختگی است که نمایه سازان، در برگردان زبان طبیعی مدارك و اسناد، از آن استفاده می کنند.

این تعاریف، با مروری که بر متون مربوط به کتابداری و اطلاع رسانی صورت گرفت استخراج شد، که کارکرد اصلی اصطلاحنامه ها را روشن می کند.

در ساختار اغلب اصطلاحنامه ها میان توصیفگرهای آن روابط تشابه و ترادف، اعم و اخص و وابسته برقرار شده است. این قبیل منابع به نحوی ساخته می شود که بتواند در نمایه سازی، محتوای مدارك یا دیگر داده های مجموعه ای را باز نماید. (۵)

بر طبق استاندارد «ANSI239-1950» اصطلاحنامه مجموعه ای از واژه ها و عباراتی است که روابط سلسله مراتبی، مترادفات، وابستگیها و دیگر روابط موجود بین مفاهیم را ارائه می کند؛ هدف چنین مجموعه ای ایجاد واژگانی استاندارد برای ذخیره سازی و بازیابی اطلاعات است. (۶)

استاندارد دیگری، اصطلاحنامه را واژگان زبان نمایه ای کنترل شده ای تعریف کرده است که طبق اصول، طوری سازمان یافته که روابط پیشین بین مفاهیم (نظیر اعم و اخص) را روشن می سازد. (۷)

چون در «اصطلاحنامه فرهنگی فارسی» اشاره چندانی به پیشینه اصطلاحنامه نویسی در ایران نشده است، از این رو در اینجا به ترتیب تاریخی، اصطلاحنامه های فارسی معرفی می شود:

الف- اتحادیه بین المللی مراکز مدارك (فید)؛ یونسکو، اصطلاحنامه علم اطلاع رسانی و دکومانتاسیون، ترجمه محمد حسین دانشی و عبدالحسین آذرنگ (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۷)، ۱۳۷ ص.

نخستین اصطلاحنامه به زبان فارسی در حوزه تخصصی به منظور تنظیم و طبقه بندی مدارك و آشنایی با واژگان این حوزه چاپ و منتشر شده است.

ب- ژان ویست، اصطلاحنامه توسعه فرهنگی فارسی، انگلیسی، فرانسه، برگرداننده: ناصر پاکدامن (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۸)، ۲۹۶ ص.

اصطلاحنامه حاضر در اصل به منظور ایجاد نظام اطلاع رسانی فرهنگی به سفارش شورای اروپا به دو زبان انگلیسی و فرانسوی تهیه شده بود.

ج- ژان ویست، اصطلاحنامه توسعه و عمران، ترجمه هوشنگ ابرامی (تهران: بی تا، بی نا، تکثیر محدود)

این اصطلاحنامه بر اساس سفارش «سازمان برنامه و بودجه ایران» برای ذخیره و بازیابی مدارك مربوط به حوزه اقتصاد توسعه و عمران ترجمه شد، که متأسفانه تاکنون منتشر نشده است و نسخه هایی از آن به صورت دستنوشته در کتابخانه ها مورد استفاده قرار می گیرد.

د- جین آچسن، اصطلاحنامه فرهنگ، ارتباطات و اطلاعات، ترجمه عباس حرّی و عبدالحسین آذرنگ (تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، تاریخ مقدمه ۱۳۶۹) ۲۶۰ ص (آماده چاپ و نشر).

این اصطلاحنامه بر اساس نیازهای اطلاع رسانی فرهنگی و بر مبنای سه بخش از اصطلاحنامه یونسکو، ترجمه و تدوین شده است. اولین کتابشناسی چاپی که این اصطلاحنامه بر روی آن آزمایش شد، «کتابشناسی اطلاعات و ارتباطات» از نگارنده این سطور است.

ه- یونسکو، اصطلاحنامه نما (نظام مبادله اطلاعات علمی- فنی)، ویرایش اول (تهران: مرکز اطلاعات و مدارك علمی ایران، ۱۳۷۵ ق) ۸۹۷+۸۰ ص. این مجموعه بر مبنای اصطلاحنامه کلان علمی و فنی اسپاینز (SPINES) فراهم آمده و شامل دو بخش است: (۱) متن اصلی اصطلاحنامه به فارسی؛ (۲) نمایه انگلیسی-فارسی توصیفگرها. متأسفانه این اصطلاحنامه به دلیل ترجمه صرف، تا حدی فرهنگ بسته است و بیشتر به فرهنگ لغات کنترل شده ای شبیه است که روابط میان اصطلاحات را نیز نشان می دهد. پوشش موضوعی این اصطلاحنامه متون علمی، فنی و اقتصادی-اجتماعی توسعه را در بر می گیرد.

اصطلاحنامه های دیگری در سازمانهای دست اندرکار نمایه سازی و نگهداری اسناد و مدارك، در شرف تدوین و استفاده است. از جمله «اصطلاحنامه علوم قرآنی»، کار حوزه علمیه قم که به پژوهشهای قرآنی و آثار مرتبط با آن اختصاص

دارد و بخشی از اصطلاحنامه کلان علوم اسلامی است. در کنگره کاملیس ۴ (تهران، ۲۹-۳۱ خرداد ۱۳۷۴) به نحوه تدوین و ساختار آن به طور مشروح اشاره شد. (۸)

همچنین بخشهای اقتصاد و مدیریت اصطلاحنامه کلان یونسکو به منظور ذخیره و بازیابی مدارک در مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی ترجمه شده است و مورد استفاده سایر مراکز اطلاع رسانی قرار می گیرد.

از آن جا که اصطلاحنامه های خارجی بر مبنای نیازهای فرهنگی و علمی وابسته به خود پایه ریزی می شوند، پس نیاز به تدوین اصطلاحنامه هایی می رود که شامل واژه ها، اصطلاحات و تعبیرات رایج در متون فرهنگی ایران باشد و تطابق معنایی و لفظی بیشتری با اصطلاحات روزمره پیدا کند.

در پاسخ به این ضرورت، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی ویرایش اول «اصطلاحنامه فرهنگی فارسی» (اصفا) را به جامعه فرهنگی ایران عرضه کرد. پدیدآورندگان این اثر به ترتیب ظهور نامشان در صفحه های عنوان و سنجش همکاران ویرایش اول، از این قرار است: ۱) دبیر شورای علمی اصطلاحنامه: فریبرز خسروی؛ ۲) اعضای شورای علمی اصطلاحنامه: فیروزه برومند، دکتر عباس حرّی، دکتر مهرانگیز حریری، مهندس محمد حسین علیمحمدی، عبدالله ناصری طاهری؛ ۳) کارشناسان: نرگس قدیمی، ملیحه کرباسیان، فریبا ارشد؛ ۴) همکاران این ویرایش در حوزه آموزش و پرورش: دکتر خسرو باقری، دکتر علی اکبر شعاری نژاد، دکتر بهرام محسن پور؛ در حوزه ارتباطات: دکتر مهدی محسنیان راد؛ در حوزه اقتصاد: دکتر سبحانی، دکتر عبدالناصر همتی؛ در حوزه جامعه شناسی: دکتر عماد افروغ، علی انتظاری، دکتر محمد توکل، کاووس سیدامامی، دکتر منوچهر محسنی؛ در حوزه جغرافیا: دکتر حسین شکویی، دکتر محمودی، دکتر رضا مقدم؛ در حوزه روان شناسی: دکتر خسرو باقری، مصطفی تبریزی؛ در حوزه کتابداری و اطلاع رسانی: عبدالحسین آذرنگ، شیرین تعاونی، فاطمه رها دوست، دکتر ماندانا صدیق بهزادی، کامران فانی، غلامرضا فدایی عراقی.

این کوشش پس از نشستهای علمی بسیار از سال ۱۳۷۰ در باب ضرورت تدوین چنین اصطلاحنامه ای، بالاخره به ثمر رسید. مواد این اثر با بهره گیری از بانک اصطلاحات موجود در سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی که شامل اصطلاحات رایج در اصطلاحنامه های انگلیسی، اصطلاحنامه توسعه فرهنگی آسیا، و نیز اصطلاحات وضع شده در مرکز اسناد فرهنگی آسیا، به علاوه تجربه ای که از سال ۱۳۶۱ نسبت به تدوین مقاله نامه های

خاص فرهنگی به دست آورد. ۶- که حاصل آن نمایه سازی یکصد و هفتاد هزار مقاله بوده است- تحقیق و تدوین گردید.

این اصطلاحنامه در قطع رحلی و ویرایش اول فعلاً به صورت تکثیر محدود و فتوکپی به بهای ۳۰۰۰۰ ریال در دسترس علاقه مندان و نمایه سازان قرار گرفته است. مقدمه این اصطلاحنامه حاوی نکات بسیار جالب در باب اصطلاحنامه ها (به طور کلی)، تفاوت میان اصطلاحنامه و سرعنوانهای موضوعی و نیز تاریخچه تدوین، دستورالعمل استفاده و سایر اطلاعات ضروری درباره این اصطلاحنامه خاص است. استفاده کنندگان از این مجموعه پیش از کار با آن باید از محتویات مقدمه آگاه شوند.

آنگاه متن اصطلاحنامه آغاز می شود که شامل: ساختار رده ای اصطلاحنامه، نمایه الفبایی اصفا، نمایه سلسله مراتبی اصفا، نمایه گردشی اصفا و بالاخره منابع اصطلاحات می شود. در این مجموعه، تعداد ۳۴۱۷ اصطلاح در این ویرایش آمده است. پوشش موضوعی این جلد، همان طور که در شرح پدیدآورندگان اشاره شد، از این قرار است: ۱- آموزش و پرورش؛ ۲- ارتباطات؛ ۳- اقتصاد؛ ۴- جامعه شناسی؛ ۵- جغرافیا؛ ۶- روان شناسی؛ ۸- کتابداری و اطلاع رسانی. در ویرایش آینده احتمالاً حوزه های ادبیات و زبان شناسی، پژوهش، تاریخ، حقوق، دین، علوم سیاسی، فلسفه و عرفان، مدیریت، هنر و فرهنگ درج خواهد شد.

شیوه تنظیم اصطلاحات بر اساس سهولت استفاده، به چهار صورت ذیل آمده است: ساختار رده ای، که کلیه توصیفگرهای هر حوزه با تعیین نوع رابطه آنها با دیگر اصطلاحات، مشخص شده اند. نمایه الفبایی که کلیه توصیفگرها و غیر توصیفگرها مطابق حروف الفبا مدخل قرار گرفته اند و اصطلاحات اعم و اخص و یا مرتبط هر یک مشخص شده است. غیرتوصیفگرها

۶. در این زمینه، ر. ک: فهرست مقالات جنگ تحمیلی در مطبوعات جمهوری اسلامی ایران، ۵ج؛ دوره اول: فهرست مقالات انقلاب اسلامی در مطبوعات ایران، دوره دوم: فهرست مقالات در مطبوعات انقلاب اسلامی ایران، دوره پنجم: فهرست مقالات فارسی در مطبوعات جمهوری اسلامی ایران، و از دوره دهم فهرست مقالات فرهنگی در مطبوعات ایران منتشر شده است.

نیز به توصیفگرها ارجاع داده شده اند. ضمناً یادداشت‌های دامنه نیز فقط در این نماد ظاهر شده است. نمایه سلسله مراتبی، مجموعه اصطلاحاتی است که در ساختار رده‌ای، یک نظم سلسله مرتبه‌ای را تشکیل داده‌اند. در این نمایه، اعم‌ترین اصطلاح، مدخل قرار گرفته و به ترتیب حروف الفبا آمده است. نمایه‌گردشی، در این نمایه، کلیه واژه‌های توصیفگر و غیر توصیفگر، مدخل قرار داده شده است و شماره هر اصطلاح مقابل آن آمده و غیر توصیفگرها به شماره توصیفگرهای مربوط ارجاع داده شده است.

در زمینه ارزشیابی یک اصطلاح، پیش از ورود آن به اصطلاحنامه باید تدابیری اتخاذ شود. از جمله، تدوین‌کننده باید روابط مابین اصطلاح جدید و سایر اصطلاحات وجود در سلسله مراتب مربوط را مورد بررسی قرار دهد. به عبارت دیگر، باید قبل از پذیرفتن یک اصطلاح، مراجع ذیل را مورد بازبینی قرار داد: (۱) لغتنامه‌ها و دایرةالمعارف‌های فنی (استاندارد؛ ۲) اصطلاحنامه‌های موجود؛ (۳) طرح‌های رده‌بندی؛ (۴) نمایه‌های نشریات و چکیده‌نامه‌ها؛ (۵) راهنماهای جاری و متون درسی؛ (۶) متخصصان موضوعی بویژه آنان که با نمایه‌سازی و دکومانتاسیون آشنایی دارند. (۹)

بر این اساس، تهیه‌کنندگان «اصطلاحنامه فرهنگی فارسی (اصفا)» حتی الامکان از منابع لازم (فارسی و انگلیسی) موجود و نظرهای متخصصان موضوعی استفاده کرده‌اند. از بیش از یکصد مأخذ فارسی اعم از متون درسی، فرهنگ‌های لغت، دایرةالمعارف‌های موضوعی، فهرستگانها، نمایه‌نامه‌ها، سالنامه‌ها، نشریات ادواری، سرعنوانهای موضوعی و اصطلاحنامه‌های موجود بهره‌جسته‌اند. همچنین از معتبرترین منابع خارجی شامل «اصطلاحنامه یونسکو» «اصطلاحنامه توسعه فرهنگی» اثر ژان ویت، «رده‌بندی دهدهمی دیویی»، «فرهنگ آکسفورد» و «سرعنوانهای موضوعی کتابخانه کنگره» کمال استفاده را برده‌اند. به عنوان نمونه در ساختار رده‌ای حوزه ارتباطات، شیوه کار و ترتیب ورود اصطلاحات، برگرفته از بخش ارتباطات «اصطلاحنامه یونسکو» اثر جین آپسن است. البته تغییراتی متناسب با متون و نوشتارهای فارسی و نیازهای مخاطبان این رشته در ایران به عمل آمده است، مثل باز کردن مدخل حقوق ارتباطات به جای قوانین و مقررات ارتباطی که تحت آن، مسائل مربوط به حقوق مؤلفان و مصنفان آثار فکری منعکس شده است.

همچنین رایزنی مؤثری با متخصصان موضوعی در هفت حوزه تحت پوشش صورت گرفته است که تغییرات ایجاد شده

مطابق ذوق و سلیقه و براساس مباحث مطرح شده در آن زمینه خاص، نتیجه این رایزنی است.

این اصطلاحنامه براساس نرم افزارهای موجود قابلیت روزآمد شدن را نیز دارد و در آینده با تکمیل و افزودن دیگر مباحث فرهنگی می‌تواند خلأ چنین ابزارهای کنترل کتابشناختی را در ایران پر نماید.

مآخذ

۱. مصطفی ذاکری، «گنج واژه». نامه فرهنگستان، ش ۴ (زمستان ۱۳۷۴)، ص ۵۶.
۲. داریوش آشوری، فرهنگ علوم انسانی: انگلیسی-فارسی (تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۴)، ص ۳۸۱.
۳. مصطفی ذاکری، ص ۶۲.
۴. اتحادیه بین‌المللی مراکز مدارک (فید)؛ یونسکو، اصطلاحنامه علم اطلاع‌رسانی و دکومانتاسیون، ترجمه محمد حسین دانشی و عبدالحسین آذرنگ (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۷)، ص ۱ و ۲.
۵. دومینیک سن ویل، راهنمای نمایه‌سازی مدارک و گسترش اصطلاحنامه توسعه فرهنگی در کشورهای آسیا، ترجمه عبدالحسین آذرنگ (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۶)، ص ۲۲.
۶. رابرت فاگمن، تحلیل موضوعی و نمایه‌سازی: مبانی نظری و توصیه‌های عملی، ترجمه علی مزینانی (تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴)، ص ۱۹۱.
۷. درک آوستین، پیتر دیل، راهنمای تهیه و گسترش اصطلاحنامه یک‌زبانه، ترجمه عباس حرّی (تهران: مرکز اسناد و مدارک علمی ایران، ۱۳۶۵)، ص ۹.
۸. یعقوب نژاد، «اصطلاحنامه علوم اسلامی تلاشی در جهت هماهنگی بازیابی اطلاعات»، ارائه شده در چهارمین کنگره بین‌المللی کتابداران و اطلاع‌رسانان مسلمان، کاملیس ۴ (تهران، ۲۹-۳۱ خرداد ۱۳۷۴).
۹. درک آوستین، پیشین، ص ۸۰.